

ХАРКІВСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ
ІНСТИТУТ ім. Г. С. СКОВОРОДИ

На правах рукопису

АНТОНЕНКО Тетяна Леонардівна

**ВИХОВАННЯ У ПІДЛІТКІВ КУЛЬТУРИ
ПОЧУТТІВ ЗАСОБАМИ МИСТЕЦТВА**

13.00.01 — Теорія та історія педагогіки

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата педагогічних наук

Харків — 1994

Робота виконана в Київському державному педагогічному інституті іноземних мов.

Науковий керівник — кандидат педагогічних наук,
професор **М. Б. Євтух**.

Офіційні опоненти — доктор психологічних наук,
професор **О. К. Дусавицький**;
кандидат педагогічних наук,
доцент **Т. П. Тянько**.

Провідна установа — Київський державний університет
ім. Т. Г. Шевченка.

Захист відбудеться « 4 » лютого 1994 року
о 12 годині на засіданні спеціалізованої вченої
ради К 113.24.02 у Харківському державному педагогічному
інституті ім. Г. С. Сковороди за адресою: 310168,
м. Харків, вул. Блюхера, 2.

З дисертацією можна ознайомитися в бібліотеці
Харківського державного педагогічного інституту
ім. Г. С. Сковороди.

Автореферат розісланий « 4 » січня 1994 р.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради

Золотухіна С. Т.

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА ДИСЕРТАЦІЙНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ

Актуальність теми. Процеси економічної, політичної і соціальної нестабільності, які склалися в Україні в останні роки, різко спричинили кризу духовного життя суспільства, дефіцит культури й виховання. Загальноосвітня школа при всіх її намаганнях розбудови на нових засадах все більше віддаляється від ідеалу гармонійно розвиненої особистості, від виховання загальнолюдської культури у всіх її виявах. Викликає серйозне занепокоєння недооцінка виховної роботи, розпливчастість її мети, а то й зовсім повна відмова від неї. Усе це загрожує духовному розвитку суспільства, його національній культурі, коли матеріальні потреби набувають потворних форм. Державною національною програмою "Освіта" визначено основні шляхи реформування виховання, які передбачають розробку теоретико-методологічних та методичних аспектів національної системи виховання, спрямованих на формування в молоді соціально значущих надбань вітчизняної і світової духовної культури. Складається об'єктивне протиріччя між потребам цивілізованого суспільства в людях з високим рівнем духовної культури, творчого потенціалу, здатних до пошуку та зміни навколишнього світу в ім'я людства, й надзвичайно низьким рівнем виховання підростаючого покоління взагалі й особливо його духовної культури. Це значно актуалізує дослідження проблем, пов'язаних із вихованням духовної культури особистості, у тому числі й учнівської молоді.

Духовна культура відбиває другу природу людини, весь її арсенал власне людських цінностей. Центром духовної культури є сама людина як результат і продукт культури.

Невід'ємною складовою частиною духовної культури є культура почуттів. Гуманістична сутність виховання ґрунтується на культурі почуттів школяра, в якій сконцентрована вся різноманітність людських стосунків з навколишнім світом, на усвідомленні значущості людини в цьому світі, творчого потенціалу особистості, різних проявів соціокультурної поведінки. Культура почуттів інтегрує сенсорну розвиненість школяра, його здібність до переживання й співпереживання, насолоди й замилювання. Почуття про-

низуєть і захоплюєть усьо особистість. Її цілісна природа об'єктивує гармонійний розвиток всіх її сторін – думок і почуттів і узагальнену здібність чуттєвості, сприйняття світу природи, світу речей, світу людей не тільки розумом, але й серцем.

Актуальність виховання культури почуттів зумовлена тим, що в сучасному світі все більше проступаєть тенденції до відходу від почуттів, суспільство стає все більш раціоналізованим і технократичним. Однак при високому рівні науково-технічного прогресу без почуттів неможливо сформувати в особистості ціннісні орієнтації, морально-естетичні ідеали. Існуюча в наше сьогоднішнє практика виховання чуттєвої сфери школяра страждає односторонністю, невизначеністю.

Власне цілеспрямована робота в загальноосвітній школі, спрямована на виховання культури почуттів, не ведеться, що створює помітні труднощі у формуванні духовного світу підрастаючого покоління. Могутнім засобом виховання особистості і насамперед її культури є мистецтво у всій різноманітності його видів. Разом з тим, як свідчить масова педагогічна практика, виховні можливості мистецтва повністю не використовуються. Мистецтво – саме той феномен культури, який особливим чином через фарби, кольори, звуки, образи звертається якраз до почуттів, до людини. Складається явне протиріччя між людинотворчою функцією мистецтва і відсутністю належної уваги до мистецтва в школі, що стає однією з причин низького рівня естетичної, загальнокультурної вихованості дітей.

Сучасна теорія і практика виховання з урахуванням загальнолюдського й національного повинна спиратися на основні тенденції розвитку культури і тих процесів, які з ним пов'язані.

Особливої значущості виховання культури почуттів засобами мистецтва набуває в підлітковому віці – у період самоутвердження особистості, оголення й незахищеності почуттів, потреби у визнанні своєї особистості, пошуку духовного ідеалу.

Проблема виховання культури почуттів багатоаспектна. У культурологічному плані вона ставилася М.М.Бахтінім, М.О.Бердяєвим,

Г.Гачевим, Д.С.Лихачовим, Г.С.Сковородою, В.С.Соловйовим, А.Швейцером, П.О.Флоренським, П.Д.Юркевичем та ін. Культурологічні ідеї цих філософів відіграли важливу роль у розробці методологічних основ виховання духовної культури особистості і можуть служити теоретичними засадами для розробки педагогічної концепції виховання культури почуттів.

Психологічні аспекти культури почуттів відображені в роботах Б.Г.Ананьєва, Л.І.Божович, В.К.Вільянаса, Л.С.Виготського, І.А.Джидар'ян, Б.І.Додонова, О.К.Дусавицького, К.Ізарда, Г.С.Костюка, О.Н.Лука, Я.Рейковського, Б.М.Тєплова, П.М.Якобсона та ін. У роботах психологів зроблено глибокий аналіз емоційних станів людини, представлені змістовні характеристики емоцій і почуттів, розкрито взаємозв'язок емоцій і потреб, підкреслюється емоційна спрямованість особистості. Позиції психологів служать теоретичною базою в розробці теорії виховання культури почуттів підлітків засобами мистецтва.

У педагогічному аспекті культура почуттів і її виховання цікавили зарубіжних педагогів-класиків Я.А.Коменського, Д.Локка, Ж.Ж.Руссо, І.Гербарта; вітчизняних педагогів і діячів культури Г.Ващенко, І.Вишньського, М.І.Костомарова, О.В.Духновича, М.П.Драгоманова, П.Могилу, С.Ф.Русову, В.О.Сухомлинського, К.Д.Ушинського, Д.Чижевського, Т.Г.Шевченка, П.Д.Юркевича. Часткове відображення цієї проблеми знаходимо в спеціальних дослідженнях: Т.Г.Гаврилової, В.О.Івасишина, Д.Б.Кабалєвського, Є.В.Квятковського, Л.Г.Коваль, Т.М.Кононенко, Б.М.Неменського, Л.П.Пєчко, Г.П.Шевченко, Б.П.Юсова та інших. Однак цілісного педагогічного дослідження проблеми виховання культури почуттів підлітків засобами мистецтва ми не зустріли. Актуальність і нерозробленість її в теорії і практиці виховання і обумовили вибір теми нашого дослідження "Виховання у підлітків культури почуттів засобами мистецтва".

Об'єкт дослідження - процес виховання культури почуттів учнів підліткового віку.

Предмет дослідження - педагогічні умови виховання культури почуттів підлітків засобами мистецтва.

Мета дослідження - теоретично обґрунтувати змістовну сутність культури почуттів і її місце в духовній культурі особистості школяра ; розробити та експериментально перевірити методику використання мистецтва у вихованні культури почуттів підлітків.

Гіпотеза. Ефективність виховання в учнів підліткового віку культури почуттів засобами мистецтва забезпечується при додержанні таких умов :

- цілеспрямованому відборі та нагромадженні художньо-естетичних цінностей на загальнолюдських засадах, створення у підлітків банку естетичних вражень і переживань ;

- врахуванні естетичної сутності різних видів мистецтва, які через естетичні переживання формують світовідношення підлітків і їх соціокультурну поведінку ;

- залученні підлітків до різних видів художньо-естетичної діяльності.

Завдання дослідження :

- проаналізувати філософські, психологічні, педагогічні ідеї виховання культури почуттів та виявити стан досліджуваної проблеми в педагогічній теорії і практиці ;

- розкрити теоретичні основи виховання у підлітків культури почуттів засобами мистецтва ;

- виявити педагогічні умови виховання культури почуттів школярів засобами мистецтва ;

- розробити програму науково-методичного забезпечення процесу виховання культури почуттів учнів засобами мистецтва і експериментально її перевірити.

У процесі дослідження було використано комплекс методів : історико-генетичний метод ; метод теоретичного аналізу і синтезу ; метод теоретичного моделювання при визначенні мети, предмету, завдань дослідження, висуванні гіпотези ; методи емпіричного дослідження /анкетний опит, спостереження, метод експертних

оцінок, педагогічний експеримент/ ; вивчення і узагальнення досвіду досліджуваної проблеми в школах м. Луганська і області ; ретроспективний аналіз власного досвіду роботи в школі.

Теоретичну основу дослідження становлять концепції вітчизняних та зарубіжних дослідників у галузі філософії, психології та педагогіки про культуру, сутність людини, її духовної культури, вплив мистецтва на розвиток особистості, про пріоритет загальнолюдських цінностей, діалектичну єдність національного і загальнолюдського, про цілісний підхід до проблем виховання особистості школяра.

Дослідження проводилося в три етапи.

На першому етапі /1988-1989 рр./ - вивчалася філософська, культурологічна, психологічна, педагогічна, мистецтвознавська література з проблеми, аналізувався досвід виховання культури почуттів у шкільній практиці, здійснювався констатувальний експеримент.

На другому етапі /1989-1992 рр./ - велась теоретико-методологічна розробка концепції виховання культури почуттів, розроблялася програма спеціальних курсів "Культура почуттів" і "Основи моральної та естетичної культури" для учнів гімназії і велась експериментальна робота в Лисичанській гімназії та середніх загальноосвітніх школах м. Луганська.

На третьому етапі /1993 р./ - здійснювався аналіз та узагальнення результатів експериментальної роботи, розроблялись методичні рекомендації, педагогічні технології використання різних видів мистецтва у вихованні культури почуттів учнів підліткового віку.

Наукова новизна та теоретичне значення дослідження полягають у визначенні змістовної сутності культури почуттів особистості підлітка, теоретичному обґрунтуванні виховання культури почуттів підлітків засобами мистецтва, в підготовці науково-методичного забезпечення процесу виховання культури почуттів засобами мистецтва.

Практична цінність роботи полягає в розробці програми та змісту курсів "Культура почуттів" /7-9 кл./, "Основи моральної та естетичної культури" /8-9 кл./, в методичних рекомендаціях вчителям з технології використання різних видів мистецтва у вихованні культури почуттів.

Достовірність результатів дослідження й основних висновків дисертації забезпечується урахуванням відповідності проблеми виховання культури почуттів теоретичним позиціям автора, вивченням передового педагогічного досвіду, експериментальною перевіркою в школах розроблених положень, рекомендацій.

Апробація та впровадження результатів дослідження здійснювались під час експериментальної роботи в Лисичанській гімназії Луганської області, у середніх школах № 52 та № 59 м. Луганська, а також шляхом публікації статей, виступів на наукових конференціях /Київ, Луганськ/. Розроблені програми курсів "Культура почуттів" /7-9 кл./, "Основи моральної та естетичної культури" /8-9 кл./.

На захист виносяться такі положення :

- визначення суті поняття культури почуттів стосовно виховання духовної культури учнів підліткового віку в сучасних умовах ;
- розробка і обґрунтування теоретичних основ процесу виховання культури почуттів засобами мистецтва, яке через художньо-образну форму відображення дійсності цілісно впливає на всі сторони особистості ;
- педагогічні умови виховання культури почуттів засобами мистецтва в школярів підліткового віку .

Основний зміст роботи

Дисертація складається із вступу, двох глав, висновків, списку використаної літератури.

У вступі обґрунтовується актуальність дослідження, визначається його об'єкт, предмет, гіпотеза, мета, завдання, методи, розкривається його наукова новизна, теоретичне й практичне значення.

У першій главі "Культурологічні та психолого-педагогічні основи виховання культури почуттів засобами мистецтва" дається аналіз філософської, культурологічної, естетичної, психологічної та педагогічної літератури з проблем духовної культури, культури почуттів, обґрунтовується концептуальна ідея дослідження про культурологічну обумовленість виховання культури почуттів засобами мистецтва, розкривається сутність та зміст культури почуттів, специфічні особливості її виховання засобами мистецтва.

Ми виходили з того, що в наш час отримує розвиток нова наукова парадигма, що вивчає онтологічний та соціокультурний статуси духовності особистості, її формування в складному міжособистісному, міжкультурному, екологічному й космічному контекстах. Змінюється шкала цінностей. Замість пріоритету техніки, політики, економіки виходить наперед пріоритет людини, духовності. Духовність – культурологічне поняття і відбиває перш за все наявність у кожної родової істоти духовних почуттів совісті, радості, захопленості, милосердя, співчуття, котрі є обов'язковими атрибутами культурної свідомості особистості і розвиваються з оволодінням нею загальнолюдськими культурними цінностями, соціокультурними надбаннями людства і своєї нації в духовно-практичній діяльності.

Духовність особистості проявляється в її культурі. Культура – головна умова й основа існування людини. Підтвердження цього положення ми знаходимо в роботах І.Г.Гердєра, І.Канта, М.Ж.Бердяєва, М.М.Бахтіна, В.С.Соловйова, В.В.Розанова, Д.С.Лихачова, А.Ф.Лосєва та ін. Культура – продукт діяльності людини, "людська справа", "банк соціокультурного досвіду", міра "людяності в людині". За Гердєром, культура людини – це його "друге народження, це продукт діяльності людей і одночасно стимул її подальшого розвитку". І.Кант убачав у культурі дійову досконалість, здатність людини переборювати свої негативні емоції і прагнення, підпорядковувати їх моральним принципам. М.М.Бахтін визначав культуру як діалог культур, а діалог – не тільки метод освоєння

культури, але і її зміст. Культура – творення людського світу людиною. Спираючись на ці філософські ідеї, ми стверджуємо, що саме цій меті й повинна бути підпорядкована вся система навчання й виховання в загальноосвітній школі.

У ході дослідження вивчався історичний аспект проблеми. Питання духовності, людини були в центрі уваги античних філософів, філософії і педагогіки наступних історичних епох і нашого часу. Античні філософи висунули на перший план духовний пошук людини, заклали основи об'єктивної потреби культивування людських почуттів для досягнення ідеалу внутрішньої гармонії особистості.

Проблеми духовного розвитку особистості, його цілісності, єдності чуттєвої сфери й сфери розуму знайшли своє висвітлення в роботах Р.Декарта, Б.Паскаля, Б.Спінози, І.Канта, Л.Фейєрбаха, І.Г.Гердера, Ж.Ж.Руссо та ін. До основних ознак дійсно людського в людині відносяться розум, воля й серце. Істина, добро, краса – суть людської духовності. І.Кант висунув тезу про примат практичного розуму /моральності/ над розумом чистим /пізнавчим/. Л.Фейєрбах убачав у людині абсолютного сенсуаліста, "всечувствєннєйшее и всечувствительнєйшее существо", яке здатне до естетичної насолоди. Ф.Шілер уважав, що досягнення внутрішньої гармонії людини можливе завдяки мистецтву й естетичному вихованню.

Г.С.Сковорода доводив, що засобом пізнання є людське серце, яке зосереджує в собі "цілісність духу", тому необхідно виховувати почуття благородства і втячності. Виховання серця – це виховання культури почуттів, котрі лежать в основі "цілісного духу".

Методологічне обґрунтування проблеми культури почуттів спирається на роботи українських і російських філософів ХІХ – поч. ХХ ст. – М.А.Антоновича, М.О.Бєрдяєва, В.В.Зєньківського, І.І.Огієнка, П.В.Розанова, В.С.Словцова та ін. Як свідчить М.О.Бєрдяєв, уся багатобарвність людських почуттів, що сховані в наших глибинах, і є найбільш духовно значущим у людині. В.В.Ро-

занов у духовній культурі надавав перевагу любові й прихильності, П.Сорокін – правді, добру й красі. В.В.Зеньківський убачав в емоційній культурі серце людської душі, від якої залежить сфера розуму й волі. Зеньківський надавав перевагу добру, тому виховання добра і є основною проблемою виховання. У руслі досліджуваної нами проблеми викликає інтерес виховний потенціал релігії, бо духовна культура по суті неможлива без віри, віри в добро й справедливість.

Питання духовної культури порушували в свій час українські і російські філософи-космісти – К.Кіреєвський, В.С.Соловйов, М.Ф.Федоров, П.О.Флоренський, В.І.Вернадський. Основна ідея їх учення полягає в тому, що людина – складова частина природи. На думку В.І.Вернадського, людина – частина суспільства, особистість – частина космічного сукупного цілого, у ній – усе майбутнє людини. В.С.Соловйов висунув ідею етичного синтезу, змістом якого є й таке положення: рух до добра починається із спільчуття, потім – почуття сорому, в якому проявляється соціальний зміст моралі, благоговіння перед вищим моральним авторитетом.

Аналізуючи роботи філософів-космістів, ми дійшли висновку, що в основі духовного життя лежить світовідношення, яке проявляється в загальній культурі людини, в єдності розуму й почуттів. Як вважає академік М.М.Моїсєєв, майбутнє може бути забезпечене новою моральністю, основою якої є вміння жити разом. У дисертації осмислюється духовна та культурна ситуація нашого часу, розвиваються гуманістичні погляди на природу й місце людини в ній, у розвитку культури та цивілізації. Аналізуються погляди Е.Фромма, В.Франкла, робиться висновок про те, що почуттєвість, яка притаманна особистості, багатомірна, суперечлива і саме ця суперечність є рушійною силою духовного розвитку. Як стверджує А.Камю, духовне життя людства буде наповнене красою, добром, волею і справедливістю, коли воно вступить у співдружність із природою. Поза людиною немає культури й духовності, поза культурою і духовністю немає людини.

У дисертації зроблено акцент на сучасних підходах зарубіжних та вітчизняних авторів до духовної культури і місця, яке займає в ній культура почуттів. Англійський учений Д.Бом убачає в духовності значення, цінність і зміст життя людини. Культура – подолання непорозумінь між людьми, творення когерентної культури /бути когерентним – співвідповідати/ буде сприяти розвитку свідомості співрозуміння, співрозуміння культури. Головною умовою створення когерентної культури є діалог, постійне творче навчання особистості в спілкуванні. В основі такої культури лежить цілісність духу і, говорячи словами Л.М.Гумільова, "позитивне почуття співзвучності стереотипів поведінки – позитивна комплементарність".

Для нашого дослідження принципово суттєвою є думка про чуттєву загальність роду людського – пасіонарність – органічну здатність людей до наднапруги, до жертовної діяльності. У дисертації стверджується – на основі аналізу наукових точок зору, – що загальними нормами людського буття є : ставлення до іншої людини, усвідомлення необхідності "Другого" як іпостасі твого "Я" ; поведінка кожного повинна служити взірцем всезагальної моралі ; духовний характер мети життя ; співвідносність мети дії з прогресом духовної культури людства, безперервне удосконалення й самоудосконалення людини, високий рівень культури почуттів. Остання включає багатство й розмаїття переживань : уміння поважати й розуміти почуття інших людей /емоційний резонанс/, готовність зрозуміти почуття іншого ; здатність керувати своїми почуттями /О.Н.Лук/.

На основі аналізу поглядів учених на "образи людей" /О.Г.Асмолов, О.М.Леонтьєв, В.М.Бехтерєв, Дж.Уотсон, Л.С.Виготський, С.Д.Узнадзе, З.Фрейд, Е.Фромм/ нами зроблено висновок : сутність людини полягає в тому, що вона як суб'єкт культури відбиває конкретний історичний рівень людяності, духовності й несе в собі цінності, які становлять мету і складають зміст свого власного буття, його самості. Духовна культура особистості інтегрує рівень соціалізації, освіченості, загальнокультур-

ної вихованості, відбиває її культурну релевантність. І тому культура почуттів, як і культура розуму, вимагає цілеспрямованої діяльності по вихованні позитивного образу "Я".

Формування позитивного творчого образу "Я" повинно спиратися на психофізіологічний принцип цілісності організму, на цілісність людського мислення й чуттєвості. Людське мислення первісно має дві сторони – раціонально-логічну й емоційно-образну. Для побудови концептуальної ідеї дослідження для нас суттєво значущими були думки представників психо-аналітичної педагогіки про необхідність зрозуміти дитину, накопичити досвід "коригувчої турботи", звільнити дитину від страху, який завжди лежить в основі конфлікту й негативних переживань.

Глибокі й оригінальні ідеї проблеми виховання культури почуттів знайшли своє яскраве відображення у Вальдорфській педагогіці. Р.Штейнер підкорив освіту розвитку в дітей здатності відчувати, творчо працювати, формувати художні смаки, намагатися вступити в контакт зі світом і ствердитися в ньому. У Вальдорфській педагогіці важливе місце відводиться дисциплінам естетичного циклу, художньо-естетичній творчій діяльності.

У дисертації стверджується думка про те, що "внутрішня", творча робота душі органічно пов'язана із самопізнанням, нашим другим "Я", шлях до якого лежить через різновиди діяльності, соціокультурний досвід, через почуття й переживання. Самопізнання особистості формується через внутрішній діалог почуттів і потреб, знань і переживань. У зв'язку з цим у роботі відзначається ефективність діалогічних прийомів, які впливають на внутрішній світ особистості, на її саморегуляцію: самосповідь, самопереконавання, самонаказ, ритуальні дії, катарсис – стан душевної гармонії.

Для обґрунтування сутності культури почуттів досить плідними нам уявляються погляди Я.А.Коменського, який виділяв навчання мудрості, котра робить нас піднесеними, мужніми і великодушними. У школах – "майстернях людей" виховують моральність і благочестя, поміркованість, мудрість, люб'язність.

Особливої уваги заслуговують педагогічні ідеї виховання культури почуттів В.О.Сухомлинського, бо саме він розробив оригінальну методику виховання культури почуттів у дітей різного шкільного віку : створення у процесі виховання емоційних ситуацій; опора у вихованні на джерела добрих почуттів дітей; подолання емоційної "товстошкірості" словом, мистецтвом, прикладами життя; подорожі в світ краси і добра; широке застосування прийому вторинного відчуття; творення краси і добра власними силами.

У дисертації розкривається змістовна сутність культури почуттів. Звернено увагу на термінологічну неоднозначність, різночитання понять "емоція" та "почуття". В роботах Ф.Є.Василька, В.К.Вілянса, К.Ізарда, Я.Рейковського проаналізовані основні напрямки вивчення емоцій у вітчизняній і зарубіжній психології. У дослідженні детально аналізуються погляди вчених-психологів на природу емоцій і почуттів : К.М.Корнілов, Б.М.Тєплов, Т.Г.Єгоров та ін. стотожнюють терміни "емоція" і "почуття"; Л.С.Виготський, П.В.Симонов вживають термін "емоція" і окремо "почуття"; П.М.Якобсон, А.Г.Ковальов, В.М.Мясищєв, О.Н.Лук чітко відрізняють емоції і почуття як самостійні психічні явища. Емоційні явища розглядалися : як факти свідомості /В.Вітвицький, В.Вундт, В.Б.Тітченєр/; як специфічний вид фізіологічних процесів /І.Джемс, К.Ланге, Д.Уотсон/; як регулятор діяльності /З.Фрейд, Мак-Дугголл/; як форма відображення і регуляції функції мозку /С.Л.Рубінштейн, А.О.Смирнов та ін./ . Досить глибоко проблема емоцій була розглянута К.Ізардом. Він бере за увагу три основні компоненти : переживання, або усвідомлене відчуття емоції; процеси, які відбуваються в нервовій, ендокринній та ін. системах організму; міміка, виразні комплекси емоцій, які відбуваються на обличчі. Ми користуємося позицією К.Ізарда : генетичні задатки суб'єкт. в сфері емоцій; особистісний досвід індивіда і навчання, що відноситься до емоційної сфери.

У людини вираження і переживання емоцій природнонароджене, загальнокультурально-універсальне. В.К.Вілянс визначив почуття

як провідні, емоційно-сміслові утворення особистості. І.А.Джидар'ян виділила два рівні емоційних явищ : група почуттів, яка визначається інстинктивними потребами людини, і моральні, естетичні та інтелектуальні, що відносяться до вищих почуттів. Саме ці почуття й приваблюють нас. Ми розглядаємо почуття як інтимні утворення особистості, які, за визначенням А.Г.Ковальова, відбивають ставлення до різних сторін дійсності, її життєву позицію. У психологічній науці узвичаїлась думка про те, що провідною характеристикою особистості є загальна емоційна спрямованість. Почуття проявляються в емоційних реакціях, переживаннях, в оцінках, поведінці. Почуття – суб'єктивне, глибоко особистісне вираження ставлення людини до світу природи, світу речей і світу людей. До вищих належать інтелектуальні, моральні, естетичні почуття, що відповідає суті людської духовності, істині, добру, красі, основю яких є любов. У роботі дається всебічний аналіз змістовної суті вищих почуттів, тлумачення понять "почуття", "переживання", стверджується думка про взаємозв'язок вищих почуттів, які реалізують тенденцію переходу від культури корисності до культури гідності /О.Асмолов/. Культура почуттів передбачає удосконалення емоційного розвитку людини. Почуття захоплює всю особистість у цілому, тому виховання культури почуттів передбачає зміну установок особистості, її ставлення до внутрішнього світу, формування загальнокультурної спрямованості.

У структуру культури почуттів входять : розвиненість сенсорної культури, чуйність, інтелігентність /життя заради цілей загальнолюдського благополуччя/. Значущими для людини серед духовних почуттів є почуття життя, совісті, є особистості. У роботі звернено увагу на закон емоційної константності, урахування якого дозволяє керувати емоційними ситуаціями й цілеспрямованими діями виховання культури почуттів. Способами керування є розподіл емоцій, зосередження й переключення. При характеристиці змістовної сутності культури почуттів звертається увага на риси зрілої особистості, серед яких важливе місце займають почуття /Г.Олпорт, Ф.Баррон, Маслоу/.

Культура почуттів має особливе значення для учнів підліткового віку, коли складається своєрідне, неповторне ставлення до світу, до мистецтва, до духовних цінностей. Виховання особистості підлітка йде досить складно. Він засвоює і присвоює в процесі різних видів діяльності соціокультурний досвід людства, але приносить до школи цінності і своєї субкультури, культурного менталітету свого найближчого оточення. Якраз несумісність цінностей взаємодії різних субкультур породжує конфліктність, нестабільність ідеалів, протиріччя почуттів. У роботі підкреслено, що недовіра, агресивність, жорстокість породжуються війною "між батьками і дітьми", "між дітьми і вчителями"/М.Монтессорі/. Представники "педагогії миру" Г.Рьорс, Р.Уліх, С.Робінзон, К.Вульф довели, що мир починається в свідомості й душі людини, тому школа повинна стати оранжереями миролюбства, співчуття до людей, на родів.

Ми вважаємо, що найважливішим стимулом виховання культури почуттів є духовні потреби й духовно-практична діяльність. Показниками культури почуттів, узагальненими їх критеріями можуть бути світовідношення до природи, людей, праці, творча діяльність, соціокультурна поведінка. Ми відзначаємо, що культура почуттів - відбиття духовної культури особистості, своєрідний камертон інтелігентності, духовності. Культура почуттів - духовно-ціннісна властивість особистості, що інтегрує сенсорну розвиненість школяра, високий рівень самосвідомості, творчу діяльність і соціокультурну поведінку відповідно до ідеалів істини, добра й краси.

У вихованні духовної культури учнів-підлітків особливе місце займає мистецтво. У ньому акумульований багатогранний соціокультурний, духовний досвід людства й духовно-творчий потенціал, узагальнене вираження конкретно-історичного характеру світосприймання й світовідношення людини. Завдяки уявленню й фантазії, естетичній спостережливості людина творить свій особистий духовний світ. Особливість мистецтва - його самосвідомість, зусилля створити для людини в художній формі образ світу й запросити до діалогу з іншими людьми. Мистецтво сприяє реалізації принципу за-

гальної культурної цілісності, принципу єдності істини, добра й краси. Мистецтво починається з почуттів. Власне почуття пронизує всі компоненти естетичної свідомості. У мистецтві це почуття – форма вираження думки. За П.О.Флоренським, твори мистецтва вбирають у себе всю красу світу й світ художника, незважаючи на те, що їх розділяє час і простір.

О.М.Леонтьєв доводив, що функція естетичної діяльності полягає у відкритті життя, а тому основне її завдання – не в залученні людей до світу емоцій, а в показі того, що лежить поза байдужістю. У цьому й полягає емоційність мистецтва.

Нами встановлено, що культура почуттів є суттєвою ознакою духовної культури. Без розвинених почуттів особистість не може реалізовувати мету й смисл життя. Культура почуттів визначає гуманістичну спрямованість світовідношення. Культура почуттів як частина духовної культури спрямована на розвиток самовдосконалення. Культура почуттів – стимул творчої діяльності. Культура почуттів – регулятор соціокультурної поведінки.

У другій главі "Педагогічні умови виховання культури почуттів у учнів підліткового віку засобами мистецтва" дається аналіз емпіричного матеріалу дослідження, розкриваються досвід і процес виховання в підлітків культури почуттів у ході досвідно-експериментальної роботи. Даються результати дослідно-експериментальної роботи і висновки.

У дисертації визначаються загальні критерії культури почуттів, критерії ефективності оцінки виховання культури почуттів засобами мистецтва. Згідно з гіпотезою дослідження шляхом діагностичних методик проведено аналіз існучої практики виховання в підлітків культури почуттів. Діагностування підлягали вчителі та їхні учні. Дослідження проводилось в школі нового типу – Лисичанській гімназії при Луганському педагогічному інституті ім. Т.Г.Шевченка, СШ № 52 і СШ № 59 м. Луганська. Вибір указаних шкіл був випадковим: СШ №52 – художньо-естетичного профілю, СШ №59 – центр духовної культури. Саме з учнями цих шкіл порівнювались гімназисти, з якими дисертант безпосередньо

вела експериментальну роботу. В експерименті брали участь учні 7 - 9 класів.

Для виявлення рівня емоційного відгуку учнів /а ми їх визначили як низький, середній, високий/ пропонувалась тест-анкета /три варіанти/. Аналізи показали, що всі діти емоційно сприйнятливі й відгукуються на естетичні предмети, дають оцінку моральним вчинкам. Серед властивостей особистості й відповідних їм почуттів : доброта, повага один до одного, відвертість, милосердя, ширість, уміння любити. Засуджуються ненависть, зло, висміювання, байдужість, боягузтво. Художні орієнтації підлітків визначалися методом вимірювання індикаторів культурного розвитку. Не можна не констатувати тенденції відходу школярів від класичного мистецтва. Художні інтереси нестійкі, змінні. Підлітки "люблять" фільми-бойовики, фільми-жахи. Поруч із нотатками про Шерлока Холмса та графом Монте-Крісто рабіня Ізаура та ін. Мистецтво такої цінності звичайно не зможе виконати свою виховну функцію. Методом експертних оцінок і самооцінок нам удалось визначити рівень розвиненості естетичних, моральних почуттів, рівень сприймання естетичних цінностей творів мистецтва і їх морального смислу. Використовувався прийом порівняння картин різних художників одного жанру /Ф.Васильєв, А.Саврасов, С.Васильківський і А.Куїнджі/. Тільки 5-6 % учнів сприймають на художньо-естетичному рівні стан природи в чуттєвих образах.

Аналіз творчих робіт на розвиток творчої уяви свідчить про низький рівень емоційно-образного викладу матеріалу, дуже низький рівень фантазії /"Я уявляю себе"; типовими відповідями є : "Я - бабочка, літаю з квітки на квітку, я красива, ніжна. Нікого не хочу ображати. Коли на мене люди дивляться, вони радіють. Але скоро прийде зима і мене не стане"/. Бідність почуттів викликає убогість думок. Культура почуттів підлітків досить яскраво проявляється в культурі спілкування. Морально-естетичні основи культури спілкування в учнів 7 класу, як показують наші спостереження, сформовані на низькому рівні. Була зроблена спроба ввести в практику художні діалоги - мовою мистецтва. Спілкуючись

один з одним, підлітки повинні були використовувати елементи поезії, народної творчості, крилаті вислови. Для констрування програми експериментальної роботи важливо було виявити в сучасних школярів характер сприймання один одного. Чи вважають вони іншого я: цінність? Як свідчить практика, підлітки соромляться своїх почуттів, боячись здатися слабкими, висміяними. Учні одно-стайно зазначають, що найбільш неприємним і образливим для них є висміювання і знєвага їх почуттів. У своїй практиці ми застосовували метод соціально-психологічного психотрєнінгу – психодраму: на запропоновану художню тему учні вибирають ролі, імпровізуючи форму вираження соціокультурної поведінки. При цьому учні міняються ролями й переживають той стан, в якому перебували їх однокласники. Це сприяє переоцінці якостей свого характеру, виробляє гуманістичне ставлення до людей. Характер сприймання людини людиною ми перевіряли на прикладі сприймання творів мистецтва портретного жанру. Учня пропонувалися картини Рафаеля "Афінська школа" й "Тамна вечєра" Леонардо да Вінчі. На основі портрєта пропонували дати моральну характеристику. Внутрішній світ людини набагато глибший його зовнішності.

Аналіз емпіричних даних свідчить, що в сучасній загально-освітній школі існує досить багато складностей для розвитку ідеї виховання культури почуттів у учнів підліткового віку засобами мистецтва. Нами встановлено, що вчитель практично не готовий до такої діяльності. Експериментальна робота виконувалася за підготовленою нами спеціальною програмою з виховання культури почуттів у учнів 7 – 9 класів. Для учнів 8-9 класів був розроблений курс "Основи моральної та естетичної культури", для 7 – 9 класів – "Культура почуттів". Складаючи програму, ми виходили з того, що виховання має культурологічну, культуротворчу спрямованість. Виховання культури почуттів пов'язанє з вихованням духовної культури й залежить від рівня розвитку загальної культури. Мистецтво насамперед зверненє до почуттів, тому що мова мистецтва – слово, звук, фарби, форми. Почуття торкаються всіх сторін особистості, захоплюють всю її повністю. Цілісність людської природи зумовляє взаємодію органів почуттів. Естетична природа мистецтва надає

естетичної спрямованості всьому процесу виховання культури почуттів. Через естетичний образ світу ми пізнаємо моральну сутність явищ, що складають повноту й цінність духовного життя.

У ході експерименту спостереженню й аналізу підлягали виховання у підлітків засобами мистецтва світовідношення, розвиток художньо-естетичної творчості, випробувалася спеціальна методика використання різних видів мистецтва з метою формування емоційного відгуку, морально-естетичних переживань. З метою спостереження за саморозвитком, самовдосконаленням особистості учнів були введені щоденники "Хто "Я" вчора, сьогодні, завтра...". Завдання курсу "Культура почуттів" – сформувати в підлітків людяне: покращення природи людини, уміння жити разом, любов до життя, людей, природи. Особливий акцент зроблено на вихованні почуття життя, любові, совісті, дружби, співчуття, емпатії. Ми намагалися сформувати культуру мовленнєвого впливу. Для кожного класу визначені основні системотворчі компоненти культури почуттів. Так, у 7 класі цей курс ми назвали "Палітра людських почуттів". Знайомству з почуттями, із самим собою присвячено блок тем: "Почуття – тасмиця людської істоти", "Познаюся із собою", "Мій родовід", "Світ, в якому я хочу жити", "Мій літературний друг", "Я хочу пізнати?" та ін.

Великої уваги ми надаємо вихованню чуття соборності держави, належності до своєї національності, до своєї родини, до сім'ї. Повагу до інших народів можна виховати лише навчившись поважати себе. Значна увага приділяється емоційній пам'яті дітей. Моральна ідея теми "Мій родовід" – без пам'яті немає совісті. Пізнати себе, пробудити почуття глибокого гуманізму нам допоможе спілкування з природою. Цьому присвячений цикл занять "Про душу природи". Більшість дітей хоче жити біля річки, біля моря, щоб поряд був ліс із чистими джерельцями, високі гори та ін. На наш погляд, культура почуттів підлітків і полягає в тому, щоб діти знали й відчували історію розвитку цивілізації, вбирали в себе культурний досвід минулих епох і у відповідності з цим проектували свою соціальну поведінку. Підлітки знайомляться

з естетичними образами світу – Стародавнім Єгиптом, Вавилоном, Стародавньою Грецією та ін. Учням пропонувались теми "Пізнаючи мудрість древніх", "Що є гармонія" та ін. Спостерігаючи за естетичними образами різних культур, ми підводимо школярів до усвідомлення вічних цінностей, які притаманні всім вікам і всім народам. Ми намагаємося донести дітям велику ідею космічного світогляду, згідно з яким "Я" є "Ти".

В 9 класі важливу роль відіграють теми, спрямовані на формування саморегуляції та емпатії. Ми пропонуємо блок тем про історію та призначення релігії.

У висновках акцентується увага на тому, що виховання культури почуттів у підростаючих поколіннях особливо актуалізувалось в умовах становлення державності України, відродження й розвитку національної культури, створення національної школи, національної системи виховання. Історичний досвід розвитку людських цивілізацій свідчить про вічність людських цінностей, духовну спільність людей. Чуттєвість, емоційна чуйність – специфічна характеристика людського роду. Духовне піднесення людства – це і шлях виховання його культури, культури почуттів.

У результаті проведеного дослідження нами встановлено :

- духовна культура суспільства складається із духовної культури особистості, тому пріоритетними в педагогічному процесі загальноосвітньої школи повинні бути особистість школяра і його виховання. Виховання над освітою. Виховання загальної культури й інтелігентності, виховання єдності загальнолюдського й національного ;

- культура почуттів – духовно-ціннісна властивість особистості, в якій проявляється її світовідношення, самосвідомість, творча діяльність, соціокультурна поведінка. Народжується оновлена парадигма виховання – від виховання для держави до виховання самосвідомості особистості ;

- виховання культури почуттів сприяє витісненню моделі участі особистості школяра в діяльності моделлю співучасті,

співпереживання, співрадість, що веде до самовиховання, саморозвитку.

Теоретичний аналіз досліджуваної проблеми, широке вивчення передового педагогічного досвіду, експериментальна робота підтвердили нашу гіпотезу про важливість використання різних видів мистецтва, комплексу мистецтв у вихованні культури почуттів. Доведено, що ефективність виховання в учнів підліткового віку культури почуттів засобами мистецтва забезпечується при цілеспрямованому відборі та нагромадженні художньо-естетичних цінностей на загальнолюдських засадах, створенні у підлітків банку естетичних вражень і переживань; врахуванні естетичної сутності різних видів мистецтва, які через естетичні переживання формують світовідношення підлітків і їх соціокультурну поведінку; залученні підлітків до різних видів художньо-естетичної діяльності. Доведена залежність впливу мистецтва на учнів від рівня розвитку їх емоційного відгуку. Доведена ефективність дії розроблених нами курсів "Основи моральної та естетичної культури" /8-9 кл./, "Культура почуттів" /7-9 кл./.

Аналіз і узагальнення результатів проведеного дослідження дозволяють бачити подальшу перспективу вивчення проблеми виховання, проблеми культури почуттів. Нам вона уявляється насамперед у створенні нової теорії виховання особистості, де людина буде займати пріоритетне місце. Потрібна цілісна методика виховання культури почуттів учнів усіх вікових груп засобами мистецтва.

Основний зміст дисертації викладено в таких публікаціях:

1. Виховання культури почуттів підлітків у діяльності піонерської організації // Досвід та перші уроки демократизації життєдіяльності шкільної комсомольської організації: Матеріали наук.-теоретичної конф.- Москва - Ворошиловград, 1989.- С.162-164 /рос. мова/.

2. Виховання культури почуттів підлітків комплексом мистецтва // Взаємодія мистецтв у духовному розвитку школярів: Тези доповідей міжреспубл. семінару-наради.-Ворошиловград, 1990.- С.36-37 /рос. мова/.

3. Мистецтво в духовному житті дітей /історико-педагогічний аспект // Там же.- С. 104-105 / у співавторстві із М.Б.Євтухом/.

4. Розвиток морально-естетичних почуттів у майбутнього вчителя засобами мистецтва // Проблеми формування загальнолюдських цінностей в процесі психолого-педагогічної підготовки майбутнього вчителя : Доповіді міжнар. наук.-практ. конф. - Вінниця, 1991.- С.123-126.

5. Культура почуттів - невід'ємний компонент виховання творчої особистості вчителя // Формування педагогічної майстерності в системі професійної підготовки майбутнього вчителя : Тези доповідей міжвуз. наук.-практ. конф.- К., 1991.- С.17-18.

6. Культура почуттів : проблеми теорії і практики // Формування педагогічної майстерності в системі професійної підготовки майбутнього вчителя. Зб. наук. праць.- К.:КДПІ, 1992.- С.96-101.

7. Культура почуттів у професійному становленні майбутнього вчителя // Формування професіоналізму майбутніх педагогів в умовах педагогічного вузу :Тези та повідомлення наук.-практ. конф. -Част. I.- Кривий Ріг, 1992.- С.48-50.

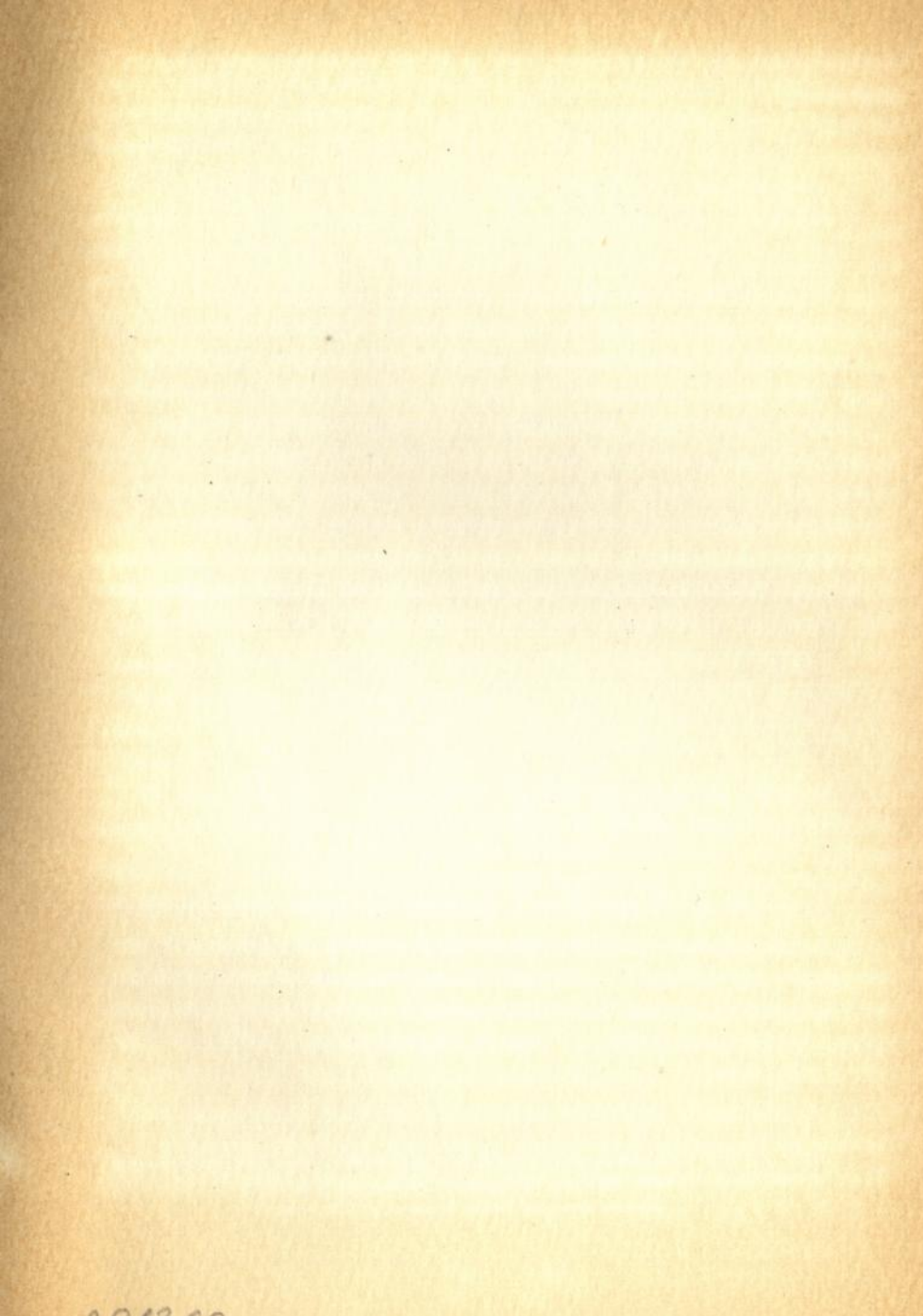
8. Теоретичні підходи до виховання культури почуттів // Актуальні проблеми педагогічної науки і практики. Зб. наук. праць.- Луганськ, 1993.- С.36-41.

Жульєт

Підписано до друку 04.01.94. Формат 60x84/16. Папір друк. Друк офсетний.
Умови. друк. арк. 1,0. Тираж 100. Замовлення 8676.
Обласна друкарня, 348040, Луганськ, вул. Ватутіна, 89 а.

AB 29.130

AB 29.130